

A zsidó sikertörténet eleje és vége

A zsidóknak a rossz sorsuktól ment jobban – mintha ennek a tételnek a magyarázatára épült volna a mainstream zsidó történetírás. Így valahogy: azért űztek a zsidók jobban fizető, magasabb presztízsű, vonzóbb mesterségeket, azért voltak az átlagos zsidók az átlagos nem zsidóknál jobb módúak, mert ezekre a pályákra szorították őket a tilalmak, az üldöztetések, a korlátozások. A ki-rekesztés rekesztette be őket a jobb módba. A kiszorítás szorította be őket a jobb pályákon való „térfoglalásba”, hogy azután a nem zsidókat kiszorító térfoglalóként mutassák be őket, és így tegyék ki őket annak a tömegindulatnak, amely megalapozta a zsidók gigantikus, iparszerű le-mészárlását.

Ebből adódott az a késztetés, hogy az antiszemita történelemértelmezéssel szemben védekező alapállásból magyarázzák a zsidó felülreprezentáltságot az irigyelt pályákon és társadalmi státuszokban: „Nem mi tehetünk róla, ezt hagyták nekünk.”

A zsidóság történelmi útjának ezzel a defenzív magyarázatával szakított radikálisan két outsider, egy tekintélyes izraeli és olasz közgazdász, akik ökonómus szemmel olvasták át a történészek által termelt szakirodalmat, és egészen más eredményre jutottak. Arra, hogy az üldöztetések, a korlátozások nem okai, hanem mindig is következményei voltak annak, hogy a zsidóknak jobban ment. (Maristella Botticini – Zvi Eckstein: *Kiválasztott kevesek – Hogyan for-*

málta az oktatás a zsidó történelmet? 70–1492, Napvilág Kiadó, 2021, ford. Felcsuti Péter, 376 o.)

A hatalmas erőfölényben lévő római hadakkal szembeülve a különböző vallási csoportokhoz tartozó zsidók egyetértettek abban, hogy ezt az elsöprő áradatot az Örökkévaló küldte rájuk bűneik miatt. Abban viszont nem értettek egyet, hogy ebből mi következik. Az, hogy nem szabad harcba bocsátkozniuk, mert az Örökkévaló akarata, hogy alá-vettessenek, vagy az, hogy az utolsó leheletükig kell küzdeniük a legreménytelenebbnek látszó helyzetben is, mert az Örökkévaló ezt a feladatot mérte rájuk, és úgysis ő dönti el a harc kimenetelét.

Az utolsó leheletükig harcolók, mindenekelőtt a zelóták, a szikáriusok belepusztultak a harcokba. A nem harcolók, a szadduceusok és a farizeusok nagyrészt megmaradtak. A judaizmus két pillére közül a szadduceusok a szentélyhez kötődtek inkább, a farizeusok a Tórához, illetve a Könyvekhez. A szadduceusok képviselték az elitet, akiknek az ellenőrzése alatt állott a jeruzsálemi szentély, ahová a jámbor zsidónak el kellett zárándokolnia. Ők adták a rítusokat, az áldozatokat bemutató főpapság túlnyomó részét. Ők képviselték a zsidó vallásnak azt az oldalát, melynek lényege a kiválasztottak által végzett rítusok és áldozatok varázserejébe vetett hit volt. A köznapi zsidóknak csak az volt a dolguk, hogy az áldozatnak valóval

szolgáljanak, a papokat eltartsák, tegyék, amit a papok szerint tenniük kell, és legfeljebb távolról figyeljék a kiválasztottak által végrehajtott rítusokat.

A farizeusok a szadduceusokkal ellentétben az Íráshoz kötődtek, ami számukra nem csupán a Tórát jelentette, hanem azt a sokféle Könyvet, zsolnárt is, amelyet zsidó szerzők, tudósok, próféták alkottak, s amelyekből a héber Biblia, a keresztények Ószövetsége felépült.

A szadduceusok szellemi értelemben passzív hívő tömeggel számoltak, a farizeusok éppen ellenkezőleg. Az ő felfogásuk szerint a Tóra és a többi Könyv ismerete és az azokról folyó diskurzus köti össze a zsidókat, a héber szövegek olvasása teszi zsidóvá a zsidót.

Am az első században ez még csak fikció volt, lévén a zsidók túlnyomó többsége írástudatlan földműves, és nagyon kevesen engedhették meg maguknak, hogy fiaikat iskolába küldjék. A farizeus Jósua ben Gamla főpap az első század hetedik évtizedében bocsátotta ki azt a vallási rendeletet, amely arra kötelezte a zsidó apákat, hogy hat-hét éves fiaikat iskolába küldjék, hogy minden zsidó olvashassa, tanulmányozhassa a Tórát, a próféták könyveit, a zsolnárokat stb.

Ez a rendelet a maga korában teljesen irreális és végrehajthatatlan volt. Az idők azonban változtak. Az első hatalmas változás a (második) szentély lerombolása volt 70-ben. A szentéllyel együtt elveszett a szadduceusok hatalmi pozíciója is. A judaizmus eltávolodott a rítusközpontú, áldozásközpontú, varázslás jellegű felekezetektől. Az új helyzetben, a rómaikkal vívott háborúk

után a farizeusok kora jött el, és az Írás, a Könyv lett a judaizmus összetartó ereje.

Évszázadokig tartott, amíg ben Gamla vallási rendelete érvényesült a gyakorlatban. Erre a talmudi korban, a 3–6. században került sor. Azután, hogy a zsidók életében felmerülő mindenféle – vallási, társadalmi, gazdasági, etikai, családi – kérdéseket tárgyaló, szabályozó iratanyagot Júda háNászi egységes szövegbe szerkesztette, s így megszületett a Mishna, amelyből a további századokban keletkezett írásokkal, kommentárokkal, a gemarákkal együtt kifejlődött a Talmud jeruzsálemi és babiloni változata.

A talmudi korban vált élessé a fiúk iskoláztatásának követelménye. Ekkortól rekesztették ki a közösségből azokat, akik ennek nem tettek eleget. Ők egyedül maradtak, nem számíthattak a közösségre, tanulatlan fiaikhoz nem adták lányaikat a jámbor zsidók. Az ő gyermekeik zsidóként nem alapíthattak családot.

Gazdasági szempontból a fiúk iskoláztatása teljesen irracionális követelmény volt, hiszen a zsidók túlnyomó többsége ekkor is földművelő, mégpedig elsősorban önellátásra berendezkedő földművelő volt, és az ő munkájukat, megélhetésüket az olvasni tudás, az általuk már nem beszélt héber nyelv ismerete egyáltalán nem segítette, viszont a fiúk taníttatása sokba került. Fizetni kellett a könyvet, a tanítót, az iskola fenntartását, pótolni az iskolás gyerek munkaerejét. Ez igen nagy teher volt, és annál nagyobb, minél több fiúval áldotta meg a családot az Örökkévaló.

A fiúk taníttatása teljesen értelmetlen, haszontalan befektetés volt

közgazdasági és egyáltalán e világi szempontból.

Kérdés, hogy akkor a zsidó családok miért vállalták. A válasz az, hogy többségükben nem vállalták. Az e világi szempontból irracionális választás csak egy nagyon elkötelezett kisebbség választása volt.

A zsidók száma a negyedére csökkent a szentély lerombolása utáni hat évszázadban. Ezt a hatalmas mértékű csökkenést nem magyarázzák a járványok, a háborúk, az öldöklések. Nagyobb arányú kitelepítések sem voltak. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a zsidók többsége átállt a keresztény csoportokhoz, amelyek nagyobbrészt amúgy is a zsidóságból váltak ki, hozzájuk hasonlóan egyetlen Istenben hittek, de nem támasztottak a hívekkel szemben olyan terhes követelményeket, mint a zsidók.

A hetedik században azután megjelent az iszlám, és történelmileg igen rövid idő alatt hatalmas iszlám birodalom alakult ki az Ibériai-félszigettől Indiáig, amelyben egy nyelv, az arab, egy uralkodó vallás, az iszlám, egységes törvények és intézmények, a hatalmas területen való szabad mozgás biztosították a rendkívül gyors fejlődést, városiasodást, piacgazdaságot. Óriási kereslet támadt a szakképzettséget igénylő kézműves mesterségekre, kereskedőkre, üzletemberekre.

A tanulásba való addig irracionális befektetésből hatalmas komparatív előny lett. Ugyanis a Tóra olvasásának megtanulása megnyitotta az utat az írás, más, élő (gyakran héber betűkkel írt) nyelveken való olvasás és írás, valamint a számolás felé. A zsidó tudósok, bírók, rabbik számos központban folyamatosan termel-

ték az útmutatásokat, értelmezték, kommentálták a vallási előírásokat, ütköztették a véleményeket, nézeteiket. Már a Mishna is tartalmazott bizonyos kérdésekben különböző álláspontokat, amelyek közül nem jelölték ki az egyetlen helyeset. A zsinagógákban bíróságok döntöttek vitás ügyekben. Mindenholnan érkeztek a zsidóktól különböző tudásközpontokba kérdések mindarról, amivel a zsidók új környezetben, új helyzetben találkoztak, és ezekre megszülettek a válaszok, a responzumok. És a válaszadóknak érdekük volt olyan (megfizetett) válaszokat adni, amelyek elősegítették a vallási előírások és az e világi érdekek egyeztetését. Ily módon a zsidók igen rugalmasan tudtak alkalmazkodni különböző környezethez és változó korokhoz, viszonyokhoz. A zsidó vállalkozók, kereskedők, mesteremberek élénk levelezést folytattak egymással, tájékoztak arról, hol milyen lehetőségek vagy veszélyek vannak, hol milyen árura, szakképzettségre van kereslet és így tovább. Olyan információs előnyt, kapcsolati, hálózati tőkét, tőkeallokációs lehetőséget biztosítottak egymásnak, amellyel rajtuk kívül kevesen rendelkeztek. Legnagyobb mértékben a legnagyobb profitot biztosító távolsági kereskedelembe lehetett ezeket az előnyöket érvényesíteni.

A szerződések megírásában, kikényszerítésében a generációk óta gyakorlott írástudók előnye meghatározó volt.

Az iszlám kalifátusok keretében tehát, amelyekben a zsidók nagy többsége élt, megvalósult a nagy életformaváltás. A földhöz ragadt földművesekből városlakó, utazó, a

szakképzettséget igénylő pályákon elhelyezkedő, a birodalom területén és azon túl a kedvezőbb lehetőségeket megkeresve, megtalálva szétvándorló népeiség lett. Nem egy negatívum, a földbirtoklás tilalma térítette el őket a földműveléstől, hanem az, hogy a komparatív előnyeiket érvényesíthették sokkal jobb megélhetést biztosító pályákon. A zsidók számára a legtöbb helyen és a legtöbb korban nem tiltották termőföld birtoklását, de a saját földjeiket sem maguk művelték, mert más tevékenységekkel többre mentek. Kézművességgel, kereskedelemmel, távolsági kereskedelemmel, pénzkölcsönzéssel, orvoslással foglalkoztak.

Nem azért vált olyan meghatározóvá a szerepük a pénzkölcsönzésben az önellátástól eltávolodó, városiasodó Európában a késő középkor századaiban, mert a keresztényeknek tiltották a kamatszédést. Ezt elvileg mindhárom monoteista vallás tiltotta, és valamennyiben megtalálták a kiskapukat. Működtek bőven jelentős keresztény pénzkölcsönző intézmények, bankok is.

Közkeletű tézis, hogy a zsidók azért fektettek be inkább a humán tőkébe, mint a fizikaiba, mert az üldözött kisebbségek általában így tesznek, mivel a menekülés során a fizikai tőkét nem tudják magukkal vinni, a fejükben lévő meg igen. Csakhogy a zsidók meglehetősen biz-

tonságban éltek Mezopotámiában és Perzsiában abban az időszakban, amikor a földművelésről áttértek a szakképzettséget igénylő, városi foglalkozásokra. Amikor pedig az iskoláztatás a zsidók körében elterjedt, nem voltak kitéve nagyobb mértékben üldöztetéseknek, mint a többi földművelő, és pláne nem voltak nagyobb veszélyben, mint a zsidó földművelőknek az a többsége, amely iskoláztatás helyett inkább kitért.

A 13. században a mongol betörés elpusztította az Abbaszida és Ajjubida iszlám kalifátusok fejlett városi életet, kultúráját, kereskedelmét. Ezeken a területeken, Perzsiában, Mezopotámiában, az Arab-félszigeten, Szíriában, Libanonban, Észak-Afrika keleti részén a betörés előtt nagyjából egymillió zsidó élt vagy valamivel több, és legfeljebb harmadannyi háromszáz évvel később, amikor az oszmán birodalom kiterjedt ezekre a területekre. Ráadásul a csökkenés nagyrészt a 13. század vége és a 14. század közepe között történt meg. Sokkal gyorsabb ütemben fogyott a zsidó népeiség ekkor, mint a talmudi korban.

Az éhínség és a járványok ugyanolyan mértékben sújtották a nem zsidókat, mint a zsidókat. A mongolok a többségben lévő szunnita muszlimokat mészárolták le tömegesen és tervszerűen, a vallási kisebbségeket, a siítákat, a keresztényeket,

Maristella Botticini – Zvi Eckstein: Kiválasztott kevesek – Hogyan formálta az oktatás a zsidó történelmet? 70–1492, Napvilág Kiadó, 2021, ford. Felcsuti Péter

a zsidókat nem. Ebből következően a zsidók számának sokkal kevésbé kellett volna csökkennie, mint a nem zsidókénak, mégis sokkal nagyobb mértékben csökkent. Az elvándorlás a mongolok által uralt területeken túlra, Európába szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközött.

A zsidók létszámának gyors és drasztikus csökkenését a szerzők szerint csak a tömeges kitéréssel lehet magyarázni – ezúttal az iszlámra. A mongol hódítás visszavetette a térséget a muszlim kalifátusok előtti korokba. Az önellátó földművelés és a nomád pásztorkodás vált uralkodóvá. „A hanyatló gazdasági környezetben a zsidó lét városi mintázata, amely zsinagógákra és iskolákra épül, nem volt képes fennmaradni.” A zsidók többsége kénytelen volt visszatérni a földműveléshez, vagy áttérni alacsonyabb jövedelemmel járó és szaktudást, írást, olvasást, számolást nem igénylő foglalatosságokhoz. A fiúk iskoláztatásának parancsolata ismét olyan súlyos teherre vált, amelynek nem volt hozama. Ráadásul az iszlámra áttért mongol vezetők különadót is kivetettek a vallási kisebbségekre. Ezért tehát a gazdaságilag racionális, sokszor a létfenntartáshoz szükséges lépés az iszlámra való áttérés volt.

A szerzők részletgazdagon és eléggé redundánsan fejtik ki azt a tézisüket, amelyet itt röviden ismertettünk. Egy-két tárgyi tévedést felfedezhet a zsidó történelemben nem szakképzett olvasó is a könyvben. Például a kereszténység nem Konstantin alatt, hanem csak a 4. század végén lett államvallás a római birodalomban, 800 körül pedig még nem éltek magyarok az akkor még nem is létező Magyarországon.

De ezek a könyv fő témáján kívül eső apróságok nem adnak okot arra, hogy a szerzők legfontosabb állításait kétségbe vonjuk. Persze azt sem állíthatjuk, hogy szaktörténészek nem találhatnak gyenge pontokat a könyv érvrendszerében.

Mindenesetre a zsidó történelemnek ez a megközelítése termékeny gondolatokhoz vezethet.

Először is, radikálisan tagadja ez a könyv azt a történelemképet, miszerint a zsidóság útját a rómaiak megjelenése óta a kényszermozgások jellemezték, kényszerek, korlátozások, üldöztetések határozták meg, mit tesznek, mivel foglalkoznak. Ezzel szemben ez a könyv az önkéntes váltásokat, az önépítést, a lehetőségek megragadását mutatja elsődleges tényezőknak. Dekonstruálja azt a sorstudatot, miszerint – ahogy Lajos bácsi mondja Köves Gyurinak a *Sorstalanságban* – a zsidó sors az „évezredek óta tartó szakadatlan üldözés”, amelyet a zsidóknak „beleenyugvással és áldozatos türelemmel kell fogadniuk”. Pedig a sors beleenyugvással való fogadása éppen a farizeusok felfogását jellemezte, akik a zsidók sokféle komparatív előnyéhez vezető utat kitaposták, ha nem is tudták, milyen utat taposnak ki.

Továbbá eloszlatja ez a könyv a hitéhez, identitásához évezredekken át hűséges zsidóság mítoszát is.

Álljon itt két szinte taláalomra kiválasztott szöveg példaként.

Egy: A szocialista, világi cionizmus alapján álló erdélyi zsidó lapban, az *Új Keletben* jelent meg ez a szöveg kevés híján száz évvel ezelőtt, 1929. június 30-án: „A cionista munkáspártok vállalták eddig egyedül a cionista szervezetben azt a feladatot, hogy konkrét és aktív politikával

támogassák annak a munkásságnak az érdekeit, amely nem egy osztályért, hanem az egész népért áldozza fel magát, egy egész népnek szerez dicsőséget s az egésznek jövőjét építi. Ez a munkásság egyúttal az, amely a vonalat képviseli, amely az örök zsidó vonal, amelynek jegyében egykor nagy volt a zsidó nép, amelynek jegyében évezredek át fennmaradt, és amelynek jegyében kell jövőjét felépítenie.”

Kettő: Az öreg református-kommunista Méliusz József mondta el az alábbi szavakat nem sokkal a halála előtt Bukarestben, ahol bemutatták a nagy zsidó siratóversét, a *Jitgadai elégiát* négy nyelven tartalmazó kötetét: „Íme együtt vagyunk most itt, Magyarország bukaresti kultúrházában, magyarok, románok. Valamint a hitük, meggyötörtetésük, megtizedelésük ellenére évezredek át fennmaradt, mindenholvaló zsidókkal.” (*A Hét*, 1995. április 21.)

Nos, nem. A zsidóság többsége nem maradt fenn, hanem eltűnt. Felszívódott a kereszténységbe és az iszlámba. A többségbe. A zsidó többség az e világi racionalitásnak megfelelően viselkedett, és megszűnt zsidónak lenni.

Botticini és Eckstein műve meggyőző tagadása annak a manapság is divatos nézetnek, hogy az asszimiláció reménytelen, a zsidó nem tud a zsidóságától megszabadulni, mert úgysem engedik. Ez nagyobb történelmi távlatban nem így van. A zsidóság nagy többségének igenis sikerült eltűnnie valamilyen többségben, és bizonyára a jövőben is sikerülni fog azoknak, akik erre törekednek.

Minden identitáscsoportnak van egy olyan, kisebb vagy nagyobb része, amely a csoportját természetadta ka-

rakterénél fogva a többiekhez képest különböző szempontokból kiemelkedőnek tekinti. Hogy konkrétan mi- ben és hogyan, az az illető csoport sajátosságaitól is függ. A zsidóságon belül ez a rész azt tekinti természet- től adott, örök zsidó jellemzőnek, amiből a zsidóság komparatív elő- nyei származtak: a Könyvhöz, a tu- dáshoz való viszonyt, az Észet. Ezt a nézetet úgy jellemezhetnénk, Weö- ressel és durván, hogy a zsidónak a seggében is feje van.

Holott, mint látjuk, a zsidók több- sége a Könyv elől a kereszténységbe vagy az iszlámba menekült. A tanult zsidó a zsidóságon belüli kiválasztó- dás révén létrejött kisebbség.

Ráadásul a zsidó nacionalizmus leginkább éppen azt az iszlámot, azt az arabságot rendeli mélyen maga alá, amely létrehozta azt a birodal- mat, amely a zsidóságnak kompa- ratív előnye kihasználásához teret, történelmi lehetőséget adott.

Az utolsó fejezet előtti mottó Yuri Slezkine *The Jewish Century* című könyvéből vétetett: „A modern kor zsidó kor, a 20. század pedig kivált- képp zsidó század. A modernizáció azt jelenti, hogy mindenki városias lesz, mobilis, írni-olvasni tudó és művelt, intellektuálisan képzett, fizikailag tiszta, foglalkozását te- kintve rugalmas. A kor arról szól, miként gondozzuk az embereket és a jelképeket, nem pedig a mezőket és a csordákat.”

Slezkine-nél a zsidó század nem azt jelenti, hogy a századot a zsidók uralják, hanem éppen azt, hogy el- tűnnek a különbségek a zsidók és nem zsidók között, a zsidók elvesz- tik komparatív előnyüket, mert mindenki rendelkezni fog azokkal a sajátosságokkal, amelyek a zsidók

számára ezt az előnyt biztosították. A szovjet zsidó-kommunista környezetből az Egyesült Államokba emigrált Slezkine tézise szerint vannak merkuriánus és apollóni népek. A merkuriánusok szolgáltattak, az apollóniak termelnek. A szolgáltatók társadalmilag előnyösebb helyzetben vannak, leszámítva azt, hogy előnyösebb helyzetük miatt gyakrabban üldözik és mérsárolják le őket. Az első számú és legsikeresebb merkuriánusok a zsidók. A világ azonban afelé fejlődik, hogy minden apollóniból merkuriánus legyen.

Most feledkezzünk el a világnak arról a nem csekély részéről, ahol ez a fejlődés nem mutatkozik, és ne foglalkozunk a pesszimista jövőképekkel sem, amelyek a fejlődési folyamat megrekedését, visszafordulását jövendölik.

Ha mindettől eltekintünk, akkor valóban azzal számolhatunk, hogy a zsidóság társadalmi és egzisztenciális helyzetét tekintve egyre kevésbé üt majd el az átlagostól.

A komparatív előnyök a szekularizálódó világban már régen elszakadtak forrásuktól, az iskoláztatás vallási kötelezettségétől. Már a 19. század Magyarországon sem zsidó előnyt szolgáltak, hanem zsidó hátrányt okoztak azok a konzervatív, ortodox rabbik, akik a zsidó gyerekek tankötelezettsége, világi oktatása ellen tiltakoztak, és a hagyományos vallásos iskolarendszerbe, a héderbe és jesivába akarták bezárni őket.

Székely Róbert írta az alábbiakat 2018. július 3-án az *Izraelinfón*: „Az ortodox a fekete öltönybe vagy kافتانba öltöző, mélyen vallásos réte-

get jelenti, akik számára a vallás nemcsak hitet és életfelfogást jelent, hanem magának a vallásnak élnek: folyamatosan tanulnak, és az életük minden mozzanatát a vallási szabályok szabják meg. Az ortodoxok szinte kizárólag saját közösségük tagjaival érintkeznek, azon belül házasodnak. Tel-Avivban nem tudsz elég furcsa lenni ahhoz, hogy feltűnést kelts az utcán. Természetes, ha két anya nevel gyermeket, ha muzulmán, zsidó és keresztény együtt ünneplik a karácsonyt. Lehet csokitélapót és csokinyuszt kapni, és nyugodtan tekerhetsz füvet a kocsmában. [...] Az ortodox közösség saját külön világában, saját külön törvényei között él. A haredi központokban (Jeruzsálemben, Bnei Brakban, Beit Semesben) az állami törvények nem érvényesek. Középkori törvények uralkodnak: nő nem ülhet férfi mellé a buszon, és a rab-biddal egyeztetesz, hogy a 8 éves lányod majd kihez menjen férjhez, ha eljön az ideje... az iskolákra nem vonatkoznak az oktatási törvények. Erkölcshatalnok ellenőrzi, hogy megfelelően öltözzöl-e, hogy mit olvasol és milyen internetes oldalakat látogatsz. Totális diktatúra, mely a megfélemlítésre, erőszakra, kiközösítésre épül. A világi lakosság számára hatalmas fricska, hogy miközben kénytelenek eleget tenni vallási törvényeknek, addig az ortodox közösség azt csinál, amit akar.”

Azt a vallási kötelezettséget, amelyben a zsidó jólét (legalábbis jobb lét) és világi sikeresség gyökeres, ma azok gyakorolják következetesen, akik kizárják magukat a jóléti társadalmak sikertörténetéből.